

ItK 1-2

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA**

1987-1988

A TARTALOMBÓL

Klanczay Tibor: Hungaria és Pannonia a reneszánsz-korban

Imre Mihály: Nemzeti önszemlélet és politikai publicisztika formálódása
egy 1674-es prédikációskötetben

Dávidházi Péter: Egy irodalmi kultusz meghonosítása

Rónay László: Márai Sándor pályakezdése

*

Zrínyi-ülésszak (Debrecen, 1987. május 21-23.)

Szemle

Könyvek a romániai magyar irodalomról (*Pomogáts Béla*)

Mátyás király levelei (*Boronkai Iván*)

Gyarmati Balassi Bálint énekei (*Stoll Béla*)

Tűskés Tibor: Pilinszky János alkotásai és vallomásai tükrében (*Rónay László*)

Könczöl Csaba: Tükörszoba (*Dérczy Péter*)

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1987–1988. XCI–XCII. évfolyam 1–2. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG	<i>Klaniczay Tibor</i> : Hungaria és Pannónia a reneszánsz- korban	1
Komlowszki Tibor felelős szerkesztő	<i>Imre Mihály</i> : Nemzeti önszemlélet és politikai publi- cisztika formálódása egy 1674-es prédikációskötet- ben	20
Bíró Ferenc	<i>Dávidházi Péter</i> : Egy irodalmi kultusz meghonosítása	46
Dávidházi Péter	<i>Rónay László</i> : Márai Sándor pályakezdése	74
Horváth Iván	Kisebb közlemények	
Kiss Ferenc	<i>Kathona Géza</i> : Bornemisza Péter névbejegyzése a wit- tenbergi egyetem anyakönyvébe	90
Kulcsár Péter	<i>Czibula Katalin</i> : Adatok a piarista iskolai színjátszás történetéhez	92
Szabó G. Zoltán	<i>Sütő József</i> : Katona József pesti prókátor „megpiron- gattatása” Pest vármegye előtt	96
Tamás Attila	<i>Korompay Bertalan</i> : Petőfi nevééről	100
Tarnai Andor	<i>Sándor László</i> : A csehszlovákiai magyar írók gazdasági egyesülete	101
Tverdota György		
Veres András		
*		
Stauder Mária technikai szerkesztő	Műhely	
	<i>Vadász Géza</i> : Janus Pannonius „Abiens valere iubet sanctos reges, Waradini” című verse az antik auk- torok tükrében	103
	<i>Hopp Lajos</i> : Az „antemurale” publicisztikája Báthory törökellenes terveinek kialakulása előtt	110
	<i>Grüll Tibor</i> : Reviczky Gyula: <i>Pán halála</i> (1889)	121
	Zrínyi-ülésszak (Debrecen, 1987. május 21–23.)	
	<i>R. Várkonyi Ágnes</i> : Reformpolitika Zrínyi mozgalmában	131
	<i>Szőrényi László</i> : Panegyricus és eposz (Zrínyi és Cor- tesius)	141
	<i>Amedeo Di Francesco</i> : A Szigeti veszedelem formulái	150
	<i>Monok István</i> : Zrínyi Miklós, a könyvgyűjtő	175
	<i>Kovács Sándor Iván</i> : „Mert szerencse vigasztal”	179
	<i>Hausner Gábor</i> : Zrínyi Ádám és a Zrínyi-könyvtár	185
	<i>Héjjas Eszter</i> : Magyarország 1663-64-ben, francia dip- lomáciai jelentések tükrében	193
	<i>Bodó Éva Mária</i> : Zrínyi Miklós kiadatlan olasz nyelvű levele XIV. Lajos francia királyhoz	203
	<i>Bukovszky Andrea</i> : Londoni magyar vonatkozású kiadványok és az 1664. évi Zrínyi-életrajz	207
SZERKESZTŐSÉG • Budapest Ménesi út 11–13. 1118		

HUNGARIA ÉS PANNONIA A RENESZÁNSZ-KORBAN

Közismert, hogy a XV–XVI. századi Magyarország területileg nem volt azonos a maival, valamint hogy az akkori Hungaria nemcsak a magyarok hazája volt, hanem több más nyelv és etnikum országa is. Ez természetesen nemcsak az adott korszak sajátja, hanem végigkíséri az egész magyar történelmet a XX. század elejéig, okot és alapot adva területi és etnikai kategóriák különböző értelmezésére, s innen eredően a modern szakirodalomban uralkodó sok ellentmondásra és konfúzióra. Mindezért nemcsak a térségben érdekelt nemzeti történetírások (de ugyanígy irodalom-, művészet-, zenetörténetírások) elfogultságai és egyoldalúságai a felelősek. A különböző interpretációk lehetőségét már maguk a források is kínálják, s ez különösképpen vonatkozik éppen a reneszánsz-korra. A XVI. század folyamán ugyanis a politikai és katonai események, valamint az ezekkel összefüggő népességmozgás következtében a Kárpát-medence állami, területi és etnikai elnevezései több vonatkozásban is módosultak a XV. századhoz viszonyítva, ami bizonytalanságra vezetett a fogalmak és terminusok használatában maguknál a kortársaknál is. Fokozta a zavart a humanisták által bevezetett antikizáló terület- és népnevek divatja, valamint az ország népeinek – a reformáció által jelentősen elősegített – kezdődő nyelv-nemzeti öntudatosodása is.

Az alábbiakban nem célom a kérdés közjogi, politikai problémáinak, illetve a kor törvényeiben, szerződéseiben rögzített történeti viszonyoknak az ismertetése, hiszen ezt a történettudomány már régen elvégezte. Hasonlóképpen nem vagyok illetékes az ország területén bekövetkezett etnikai változások nyomon kísérésére, ami – számos részletkutatás és részleteredmény ellenére – a maga teljességében még elvégzendő feladat. Vizsgálatom tárgya csupán az, hogy a tárgyalt korszak szereplőinek tudatában és írásaiban miként éltek, és mit jelentettek a különböző állami, területi egységeket és etnikai csoportokat jelentő fogalmak. Az erről tanúskodó adatok felhasználásakor persze nagyon óvatosoknak kell lennünk, mert – a fentebb mondottak értelmében – nem számíthatunk következeteségre, egy ország- vagy népnév közmegegyezésen alapuló egységes használatára. De bármennyi is az átfedés és ellentmondás, bizonyos fővonalak mégis felvázolhatók.

Hogy mi Hungaria és Pannonia, az sokat foglalkoztatta a XV–XVI. század tudós elméit, magyarokat és nem magyarokat egyaránt. Pietro Ransano *Epithoma rerum Hungararum*-ában (1490) külön fejezetet szentelt a problémának az alábbi címmel: „A Hungarianak is nevezett Pannonia határaitól annak régi és új leírása szerint, továbbá arról, honnan származik Pannonia és Hungaria neve.”¹ Ezekre a kérdésekre a reneszánsz-kor

¹ Petrus RANSANUS, *Epithoma rerum Hungararum*, ed. Petrus KULCSÁR, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977, 37 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, S. N., II.).

írói különböző válaszokat adtak. Ami Hungaria kiterjedését illeti, három változatot különböztethetünk meg. A földrajzilag legtágabb Hungaria-fogalom Oláh Miklósnak, a legrészletesebb és legszínvonalasabb országismertetés szerzőjének a művében van jelen. 1536 körül írt *Hungariájában* ugyanis a két román fejedelemséget, Moldvát és Valachiát is Magyarország részeként mutatja be. Erre feltehetően apai ágon való román származása s ebből eredő románszimpátiája indította. És ha már ezt tette, akkor a következetesség azt kívánta, hogy a magyar korona déli társországait, Horvátországot és Boszniát is bevonja Hungaria körébe, noha ezt inkább csak deklarálta, de részletes leírásukat mellőzte.² Oláh fel fogása azonban egyéni és elszigetelt, az említett társ-, hűbéres-, illetve szomszédos országokat sohasem tekintették Hungaria részének.

A legáltalánosabban használt és elfogadott XV–XVI. századi Hungaria-meghatározásra a legcélszerűbb talán a kiváló földrajzi írónak, Giovanni Antonio Magininak a *Geographia*-ját (Velence, 1596) idéznünk: „Magyarország királysága ma az a terület, mely magában foglalja Pannonia inferior-t [ez alatt a Dunántúlt és a Dráva–Száva között érti] a Iazigi és Metanastae teljes területét, melyet Ptolomeus a Duna, a Tisza és Szarmatia hegyei [vagyis az északi Kárpátok] közé helyez, továbbá Dacianak azt a részét, melyet Erdély foglal el.”³ Teljesen egybehangzó ezzel a hugenotta utazó Jacques Esprinchar-d-nak a leírása, aki 1597-ben járt Magyarországon: „Magyarországot északról Lengyelországtól a Kárpátok hegyei határolják, melyek elválasztják mind Lengyelországtól, mind Moldvától. Délen a Száva, nyugaton Ausztria és Stájerország, keleten pedig az Olt folyó a határ, amely területbe belefoglaltatik Erdély is.”⁴ Az ezzel egyező terület- és határleírások régóta sztereotip módon vándoroltak már kézikönyvről kézikönyvre, jeléül annak, hogy Európa, a XV–XVI. században általában a fent körülírt területtel azonosította Hungariát; s jó ideig ugyanígy vélekedtek az érdekeltek, vagyis az ország különböző nyelvű lakosai is. Ezen az sem változtatott, hogy Hungaria a XVI. század derekától kezdve már csak virtuális egység, hiszen területén három hatalom osztozott; a Habsburg-házból való magyar király, az erdélyi fejedelem és a török. Ez a politikai széttagoltság elősegítette, bár korántsem egyedüli oka annak, hogy lassan és fokozatosan kezdett kialakulni egy szűkebb Hungaria-fogalom is, amely azután a XVII. században már teljesen általánossá vált. Ez abban különbözik a fent leírttól, hogy nem foglalódik már bele a Dráván túli Szlavónia, valamint a Királyhágón túli történeti Erdély. Nagyon tanulságos, hogy a reneszánsz-kor írástudói hogyan gondolkodtak a középkori Magyarország e két külön közigazgatással rendelkező tartományának Hungariához való viszonyáról s e viszony változásáról.

A már említett Ransano Hungaria szerves részeként említi a Dráva és Száva közti területet, amelyet lakóiról Sclavoniának hívnak.⁵ Oláh Miklós Sclavonia Hungaricának nevezi, amely Horvátországgal és Boszniával együtt a „secunda pars Hungariae”-t alkotja.⁶

²Nicolaus OLAHUS, *Hungaria – Athila*, ed. Colomannus EPERJESSY, Ladislaus JUHÁSZ, Budapest, Egyetemi Nyomda, 1938 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum).

³Io. Antonius MAGINUS, *Geographiae Cl. Ptolomaei*, Venetiis, 1596, Pars secunda, 158r.

⁴Leopold CHATENAY, *Vie de Jacques Esprinchar d Rochelais et Journal de ses voyages au XVIe siècle*. Paris, S.E.V.P.E.N., 1957, 163.

⁵*Id. mű.*, 62.

⁶*Id. mű.*, 7, 15–16.

Jeleztem, hogy Horvátországnak a legtágabb Hungaria-körébe való bevonása Oláh egyéni álláspontja csupán, mert egyébként a történeti Horvátországot, amely a Szávától délre Itália felé eső terület, nem tekintették Hungaria részének. Magini *Geographiája* szerint, idézem: „Hungaria déli folyója a Száva, mely őt Horvátországtól és Szerbiától elválasztja.”⁷ Hiába laktak a Szávától északra is horvátok, a kor tudatában a közjogi szempontok erősebbek voltak: a Szávától határolt Szlavónia, Zágrábot is beleértve, Hungaria szerves része, míg a Szávától délre eső terület Magyarországhoz társult külön ország, amely a magyar királyok szóhasználatában „regnum nostrum Croatiae” volt. Míg ez utóbbi állandóan szerepelt a középkori magyar királyok címében (rex Hungariae, Dalmatiae, Croatiae...), addig Sclavonia sohasem, minthogy azt beleértették Hungariába. Ugyan már 1240-től kezdve adatolható a „ducatu Sclavoniae” vagy „banatu Sclavoniae” kifejezés szinonimájaként a „regnum Sclavoniae” is, Szlavónia csak fokozatosan vált Hungariától elkülönülő országgá.⁸ Jól mutatja ezt a folyamatot az 1530. évi augsburgi birodalmi gyűlésen megjelent magyar és horvát követség összetétele. Mint „comes et orator Croatiae” külön képviselte a horvát rendeket és tartott érdekükben beszédet Wolfgangus de Frangepanibus, míg „pro Hungaris et Sclavis” Ladislaus de Macedonia szónokolt egy négy tagú küldöttség nevében. A beszédet közreadó egykori nyomtatvány fel is sorolja a követség tagjait, jelezve, hogy Ladislaus de Macedonia váradi püspök és Nicolaus comes de Thurocz, magister curiae a „regnum Hungariae”-t, míg Thomas Kamarius és Georgius Spiiczko a „regnum Sclavoniae”-t képviselte.⁹ Míg tehát Horvátország mint teljesen különálló egység, addig Sclavonia, bár mint külön regnum, de még Hungariához társulva jelenik meg. A Szlavónia fokozatos elkülönülése irányába vezető fejlődés jegyében kerül be ezután Sclavonia is a magyar királyok címei közé: I. Ferdinánd nagy pecsétjén – sok minden mellett – már a „Rex Sclavoniae” is szerepel.¹⁰

Szlavóniának Magyarországtól való fokozatos elkülönülése azonban a kérdésnek csak az egyik oldala. Másrészt, egyre inkább érvényesült e terület sorsának a Szávától délre fekvő Horvátországgal való összefonódása, aminek egyébként régi előzményei is voltak. A középkor folyamán Dalmácia, Horvátország és Szlavónia báni tisztsége nemegyszer egy kézben összpontosult, s felbukkan a XII. és XIII. században e három, többségében horvátok lakta, de külön egységeket alkotó ország, illetve tartomány közös „tota Sclavonia” elnevezése is.¹¹ A helyzetet jól tükrözi az egyházi szervezet is: míg a Szlavóniában fekvő zágrábi püspökség a magyar egyházszervezet része, és a kalocsai érsekségnek volt alárendelve, addig a Szávától délre fekvő horvát püspökségek (Knin, Zengg, Modrus) a spliti érsekséghez tartoztak. De jellemző módon már a XIII. században – sikertelenül ugyan –

⁷ *Id. mű*, 158 r.

⁸ György GYÖRFFY, *Die Nordwestgrenze des byzantinischen Reiches im XI. Jahrhundert und die Ausbildung des „ducatu Sclavoniae”*, in *Mélanges offerts à Szabolcs de Vajay*, Braga, Libreria Cruz, 1971. 311.

⁹ RMK III. 276, 289. Vö. *Orationes Ladislai de Macedonia*, ed. I. K. HORVÁTH, Szeged, 1964, 20 (Acta Universitatis de Attila József nominatae, Acta antiqua et archaeologica, VII.).

¹⁰ ACSÁDY Ignác, *Magyarország három részre oszlásának története (1526–1608)*. Budapest, Athenaeum, 1897, 162–163, 663–664 (A magyar nemzet története, V.).

¹¹ GYÖRFFY, uo.

igény támadt arra, így például a híres dalmáciai krónikás, Thomas Spalatensis művében, hogy a zágrábi dioecesis a splitihez csatoltassék.¹² Az ilyen előzmények és az ennek megfelelő horvát tradíció alapján érthető, hogy a történeti munkáját az 1520-as években író dubrovniki Tubero (Ludovik Crijević Tuberon) Dalmácia határait terjeszti ki a Dráváig, midőn így ír Janus Pannoniusról: „a szárazföldi Dalmáciának ama vidékén született, mely a Száva és Dráva folyók között fekszik, s melyet Magyarországtól a Dráva választ el”.¹³ A XVI. század végére azután már egyértelművé vált a horvát nyelvű országok összetartozása: a magyar király megbízásából élükön álló bán hivatalos címe „Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae banus”, anélkül persze, hogy főhatósága kiterjedt volna a Velence uralma alatt álló dalmát városokra, illetve az önálló raguzai (dubrovniki) városállamra.

Szlavóniának magyarország részéből Horvátországgal egységet alkotó területté való alakulása a XVI. századi emberek fejében azonban csak fokozatosan tudatosodott, s a szóhasználat e tekintetben a XVI. század végéig ingadozó maradt. A törökországi beszámolójáról híressé vált Bartholomeus Georgievich, aki 1544-ben Antwerpenben megjelent első könyve függelékében közli a Miatyánk, az angyali üdvözet és az apostoli hitvallás szövegét „szlapon nyelven”, könyve címlapján Hungarusnak nevezi magát.¹⁴ Zágrábi s a történeti Szlavónia más helyeiről érkező horvát diákok a külföldi egyetemeken még sokáig magyarországiaknak tekintik magukat, s így jegyzik be nevüket az anyakönyvekbe. Néhány példa Bolognából: 1526-ban beiratkozik Georgius de Varasidino dioecesis Zagrabiensis in Hungaria; 1558-ban: Georgius Petrovianus de Zagrabia in Ungaria; 1577-ben: Nicolaus de Senicis Zagrabiensis Ungarus stb. 1574-ben és 1575-ben pedig az egyetem magyar consiliariusává Michael Ziligerius Zagrabinust választják.¹⁵ Szándékosan idéztem bolognai adatokat, mert e város egyeteme különösen népszerű volt a horvátok körében. Nem véletlen, hogy itt virágzott a Collegium Illyrico-Hungaricum. Ennek alapítási körülményei világítják meg egyébként a legjobban a Hungaria-fogalomnak Szlavónia viszonylatában való változását. A Collegium alapítója, Szondy Pál, egy személyben esztergomi és zágrábi nagyprépost, 1557-ben kelt alapítólevelében az intézményről következetesen mint Collegium Hungarorumról beszél, noha azt a „de Hungaria ac Sclavonia” származó diákok számára létesíti. Mégpedig úgy, hogy a diákok fele részben az egyik, fele részben a másik nyelvet képviseljük. Vagyis itt kísért még Szlavóniának Magyarország részeként való fel fogása, de ugyanakkor már világos a különböző nyelven beszélő két terület elkülönítése is. S hogy ne legyen félreértés, Szondy a szöveghez egy jegyzetet is csatolt, amelyben pontosan körülírja, hogy mit kell Szlavónia alatt érteni: lényegében a zágrábi püspökség területét, hozzávéve Pozsegát egészen a Dráva torkolatáig. A bolognai egyetemi iratokban ez

¹²GYÖRFFY, 308–309.

¹³Hrvatski Latinsti, Croatici auctores qui Latine scripserunt, ed. Veljko GORTAN, Vladimir VRATOVIC, Zagreb, Matica Hrvatska, 1969, I. 327.

¹⁴RMK III. 349. Vö. RITOÓK Zsigmondné, *Egy 16. századi vándor literátor: Bartholomeus Georgievits*, in *Szomszédság és közösség. Délszláv–magyar irodalmi kapcsolatok*, szerk. VUJICSICS Sztóján, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972. 53–70.

¹⁵*Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium, 1221–1864*, ed. Andreas VERESS, Budapest, Academia Scientiarum Hungarica, 1941. 88, 97, 106, 108 (Monumenta Hungariae Italica, III.).

után még jó darabig mint Collegium Hungaricum szerepel az intézmény, de mivel a szlavóniaiak egyre inkább ráébrednek horvát, illetve antikizáló szóhasználatával illír voltukra, s mivel a Collegium felügyeletét Szondy a zágrábi káptalanra bízta, Zágráb pedig a horvát, vagyis illír politikai élet központja lett, a bolognai kollégium elnevezése csendben átalakult Collegium Illyrico-Hungaricumra.¹⁶

Térjünk most rá a Hungaria-fogalomról lekapcsolódó másik területnek, Erdélynek a kérdésére. A XV. században még semmi jele Erdély Hungariától való elkülönülésének. Az 1433-ban Magyarországon is átutazó Bertrandon de la Brocquière az erdélyi hegyeket úgy említi, mint amelyek Honguerie-t Walachie-tól elválasztják, s Magyarország részének tekinti Erdélyt Enea Silvio Piccolomini is *Cosmographiájában*.¹⁷ Az Erdélyből származó diákok egyetemi beiratkozásuk alkalmával gyakran kiemelik Magyarországhoz való tartozásukat, például Bolognában, 1439: Augustinus de Salanck archidiaconus de Clus et canonicus in ecclesia Transilvana de Ungaria; Giorgius Zaz de Enyed de Ungaria; 1479: Albertus Blasi Walko de Cusal, de dioecesi transilvanensi in provincia Ungariae; 1480: Georgius Michaelis de dioecesi transilvanensi de Ungaria; 1491: Magister Valentinus de Septem Castris de Ungaria ordinis Praedicatorum stb.¹⁸ Ransano pedig Magyarország-ismertetésében Erdélyt egyszerűen mint az ország egyik megyéjét tárgyalja.¹⁹

A XVI. század első felében is nagyjából hasonló a helyzet. Oláh Miklós már többször idézett *Hungariájában* Transylvania – a Tiszától a Dnyeszterig terjedő egész nagy területtel együtt – Hungaria „negyedik részét” alkotja.²⁰ De hogy már az ő tudatában is ott volt a szűkebb – Erdély nélküli – Hungaria-fogalom, azt elárulja az Erdély nyugati szélén fekvő Abrudbányával kapcsolatos megjegyzése. Ez a város azon a helyen van – írja –, ahol a Fehér-Körös a hegyek között kijut Hungáriába, vagyis Erdélyből Magyarországra.²¹ A továbbiakban azután jó ideig egyaránt találunk olyan meghatározásokat, amelyek az erdélyi területet magától értetődően Magyarországnak nevezik, és olyanokat, amelyek már külön országgént említik. Johann Honter *Apologia de reformatione Barcensis* című munkájában, 1543-ban Izabella királynő országát „magyar birodalomnak” nevezi;²² az ugyan-csak erdélyi szász Georg Reicherstorffer pedig, 1550-ben megjelent *Chorographia Transylvaniae* c. Erdély-leírásában a brassói iskola könyvtáráról azt állítja, hogy Mátyás budai könyvtárának elpusztítása után ez volt Magyarország legjobb könyvtára.²³ A lengyel Jan Lasicki 1569-ben Bezának írt levelében az erdélyi antitrinitáriusok alapművét, a *De falsa*

¹⁶ Anton Maria RAFFO, *Appunti sull'atto di fondazione del „Collegio Ungarico” di Bologna, in Venezia e Ungheria nel contesto del barocco europeo*, ed. Vittore BRANCA, Firenze, Olschki, 1979, 391–397.

¹⁷ Bertrandon de la BROCQUIÈRE, *Le voyage d'outremer*, Paris, 1892, 236, Aeneae Sylvii PICCOLOMINEI postea Pii II. papae *Opera geographica et historica*, Helmstadii, 1699, 219

¹⁸ *Matricula et acta* ... 38, 56, 57, 59.

¹⁹ *Id. mű*, 69.

²⁰ *Id. mű*, 21.

²¹ *Uo.* 33.

²² Idézi PÉTER Katalin, *Az alattvalók ellenállási joga Magyarországon a reformáció után*, in *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből*, szerk. FABINY Tibor, Budapest, A magyarországi Evangélikus Egyház sajtóosztálya, 1984, 67.

²³ Idézi Bernhard CAPESIUS, *Sie fórderten den Lauf der Dinge*, Bukarest, Literaturverlag, 1967, 132.

et vera unius Dei... cognitione-t így említi: „librum eorum hereticorum qui sunt in Hungaria”.²⁴ Ezzel szemben a császár szolgálatában Magyarországon harcoló spanyol Bernardo de Aldana 1556 körül írt (vagy elmondott) visszaemlékezéseiben Erdélyről következetesen mint külön országról szól,²⁵ s mikor a debreceni magyar reformátor, Melius Péter 1559-ben Kolozsvárott kiadta a marosvásárhelyi zsinaton elfogadott hitvallást, azt a „mind egész Magyarországról, s mind Erdélyről”, vagyis két külön országból összegyűlt prédikátorok művének nevezi.²⁶

Félreértések elkerülése végett hangsúlyozni kell azonban, hogy Erdély különállását említve sohasem a későbbi erdélyi fejedelmek uralma alatt álló területről van szó, mint-hogy ez utóbbi a történeti Erdélyen kívül a szűkebb értelemben vett Magyarország keleti részeit is magába foglalta. Mikor az eredeti, tágabb értelemben vett Hungaria keleti részén uralkodó II. János választott magyar király 1570-ben kénytelen volt lemondani királyi címéről, hivatalos titulusa *Princeps Transsylvaniae et Partium Regni Hungariae Dominus* lett, amiben immár jogilag is kifejeződik az uralma alatt álló országrészen belül Erdély külön státusza.²⁷ Noha senki sem vitatta, hogy Erdély továbbra is a magyar korona országhoz tartozik, ezután már egyre többen mint Magyarország *volt* részéről beszélnek róla, de hangsúlyozva, hogy lakóik többsége magyar. Az 1574-ben itt időző francia követ, Pierre Lescapier írja például a fejedelemség fővárosáról, Gyulafehérvárról szólva: „Mindenképpen az ország eredeti nyelvén, magyarul beszél, ugyanis Erdély korábban Magyarország tartománya volt.”²⁸ Giovanni Francesco Baviera pedig 1594-ben írt *Ragguaglio di Transilvania* című írásában szintén kijelenti: „Ez a tartomány hajdan a magyar királyság tagja volt.”²⁹ Giovanni Botero a *Delle relazioni universali* című híres művében külön kis fejezetet szentel Erdélynek, amelyet hegy választ el Magyarországtól, lakóiról pedig azt írja, hogy „az erdélyiek többnyire magyarul beszélnek, de miként Magyarországon, úgy Erdélyben és a városokban sok német lakik”.³⁰ Számos más szerző a magyarok és németek mellett említi természetesen a rómaiak leszármazottainak tekintett, itt lakó románokat is.

A változás jól tükröződik abban, hogy az erdélyi személyek miképpen jelölik meg saját maguk származási helyét. Az egyetemi beiratkozásoknál a XVI. században már alig talál-

²⁴Idézi Antonio ROTONDO, *Studi e ricerche di storia ereticale italiana del Cinquecento*, Torino, Giappichelli, 1974, 105.

²⁵*Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata (1548-1552)*, kiad. SZAKÁLY Ferenc, Budapest, Európa, 1986, 92 (Bibliotheca Historica).

²⁶RMNY I, 155.

²⁷Vö. LUKINICH Imre, *Az erdélyi fejedelmi cím alakulásának története*, in „Századok”, XLVII. (1913), 94-109, 177-188; Tibor KLANICZAY, *La Transylvanie: naissance d'un nouvel état*, in „Ethno-psychologie” (Le Havre), XXXII. (1977), 287-301.

²⁸*Pierre Lescapier utazása Erdélybe (1574)*, kiad. BENDA Kálmán, TARDY Lajos, Budapest, Európa-Helikon, 1982, 71.

²⁹Giovanni Francesco BAVIERA, *Ragguaglio di Transilvania (1594)*, in „Corvina”, N. S., III. (1940), 692.

³⁰Giovanni BOTERO, *Delle relazioni universali*, Roma, 1591. Az idézett mondat az 1622. évi velencei kiadásban: I. 81.

kozunk a korábról idézett olyanféle megjelölésekkel, mint „in ecclesia Transilvana de Hungaria”. A leggyakoribb, hogy „Transylvanus”-nak nevezik magukat, ami természetesen már korábban is gyakori volt, különösen az erdélyi szászok részéről. Ezek, a külföldi egyetemeken a XVI. században szinte kivétel nélkül szülővárosuk nevét jegyzik be ilyenformán: „Coronensis Transylvanus”, „Cibinensis Transylvanus” stb. Kiadványaik címlapján is mindig a szűkebb haza megjelölése szerepel. *Iacobi Pisonis Transylvani. . . Schedia*; e címen jelentette meg az 1527-ben meghalt megyesi származású humanista költő verseit barátja, Georg Wernher 1554-ben. *Ruinae Pannonicae* c. eposzának 1571. évi wittenbergi kiadásán a szerző, Christianus Schesaeus, mint „Mediensis Transylvanus” szerepel, s ugyanígy a magyar történetet versben feldolgozó szász Leonhard Uncius is Transylvanusnak nevezi magát műve 1579. évi krakkói kiadásának címlapján.³¹ A kolozsvári Heltai-nyomdában tevékenykedő, majd később Wittenbergben és más német városokban nyomdászként működő erdélyi német Jacobus Lucius, nyomtatványainak impresszumaiban mindig a Transylvanus vagy Sövenbürger megjelölést illeszti nevéhez.³² A XVI. század második felében az erdélyi magyarok is legtöbbször Transylvanusnak nevezik magukat, de gyakran melléje teszik az Ungarus szót is. 1552-ben Wittenbergben például négy magyar nevű diák iratkozik be mint Ungari Transylvani; 1587-ben Heidelbergben iratkozik be Johannes Sylvasius Ungarus Transylvanus, de ugyanakkor Szamosközy István csak mint Ungarus jelöli magát.³³ Gálffy István pedig Padovában 1578-ban mint Transylvanus, 1579-ben pedig mint Ungarus szerepel.³⁴ A XVII. század elején az erdélyi magyaroktól való megkülönböztetés érdekében a szászok kezdik a Saxo-Transylvanus jelzőt is használni: 1605-ben, illetve 1606-ban Wittenbergben így adja ki értekezését a megyesi Franciscus Schimerus és a brassói Andreas Zieglerus.³⁵

A XVI. század végére így lassan kialakul és megszilárdul a szűkebb Hungaria fogalma, amelybe a horvattá vált Szlavóniát, illetve a magyarok, szászok, románok lakta és magyar fejedelem által kormányzott Erdélyt már nem számítják bele. A helyzetet jól megvilágítja a magyarországi diákoknak a bolognai egyetemen való képvisellete. Az egyetemi statutumoknak 1561. évi kiadásában, az egyetemi tanács összetételéről szólva, olvassuk, hogy „Hungaria habet unam vocem et unum consiliarium”. Érdekes, hogy 1564-ben ennek ellenére két tanácsost választottak „pro Hungaria”: Ioannes Donitus Ungarust és Thomas Iordanus Ungarust. Jellemző, hogy az egyik, eredeti nevén Donić, szlavóniai horvát; a másik, Jordán Tamás, az Erdélyből származó híres későbbi morvaországi orvos, vagyis mindkettő

³¹ RMK III. 419, 613, 679.

³² SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961. 54.

³³ *Album Academiae Vitebergensis, 1502–1601*. Carolus Eduardus FOERSTMANN, vol. I–III. Lipsiae–Halis, 1841–1905. vol. II. 44; *Die Matrikel der Universität Heidelberg von 1386 bis 1870*, ed. Gustav TOEPKE, II. Heidelberg, 1886, 134, 142.

³⁴ *Matricula et acta Hungarorum in universitate Patavina studentium, 1364–1864*, ed. Andreas VERESS, Budapest, Stephaneum, 1915, 89 (Fontes Rerum Hungaricarum, I.).

³⁵ RMK III. 1023, 1040.

csak a tágabb értelemben vett Hungaria polgára. 1569-ben viszont a magyar consiliárius Paulus Szegedi mellett a szlavóniai Michael Micolich-ot már „pro natione Illirica” választják meg a tanácsba. Ugyanígy 1572-ben a Collegium Ungarorumban lakó Mathias Varadinus is „pro Illyria” lesz tanácsossá. 1595-ben pedig a statutumok hivatalos példányába kézzel bejegyzik, hogy ezután az erdélyieket egy a magyarokétól független tanácsosi hely illeti meg.³⁶

A változást tanúsítják a XVI. századi térképek is. Lazarus 1528-ban megjelent nevezetes Magyarország-térképe még semmiféle megkülönböztetést nem jelez Szlavónia és Erdély vonatkozásában. A Transylvania felirat olyan módon szerepel nála, ahogy az ország más tájegységeit megjelöli, például az Alföldön azt, hogy „Cumanorum campus”. Ezzel szemben a század második felében készülő új térképeken már kezdik – sok bizonytalansággal és pontatlansággal – Szlavóniát és Erdélyt eltérő színnel jelezni.³⁷ Az Északi-Kárpátok, az erdélyi középhegység, a Duna–Dráva vonala és az osztrák tartományok által határolt szűkebb értelemben vett Hungaria azonban e térképeken mindvégig egyetlen egységként szerepel, tekintet nélkül e terület politikai megosztottságára, illetve etnikai összetételére.

Figyelemreméltó, hogy sohasem kerül sor a török uralom alá került terület elkülönítésére a térképeken. A török által megszállt területek mindvégig Hungaria részeként éltek a kor tudatában. A Magyarországon át Konstantinápolyba tartó császár követek úti jelentéseikben mindig Belgrádhhoz érve jelzik, hogy elhagyják Magyarországot, noha már jó ideje ugyanazon török hatalom alatti területen utaztak. Stephen Gerlach naplójában (1573) Belgrádhhoz érve írja: „Hier endet sich Ungarn”.³⁸ 1622-ben Adam Wenner von Krailsheim is azt írja Belgrádról, hogy ott folyik a Száva a Dunába, Magyarországot Szerbiától elválasztva.³⁹ Egészen kivételes eset, hogy midőn 1550-ben Magdeburgban publikálták Eszéki Imre prédikátornak Tolnáról a híres reformátorhoz, Flacius Illyricushoz írt levelét, azt a kiadvány címében „aus der Türckey” érkezőnek nevezték.⁴⁰ A nyomdász nyilván a szenzációt akarta ezzel növelni.

Miképpen a török megszállás katonai és politikai ténye, s az elfoglalt területnek a magyar szóhasználatban meggyökeresedett „hódoltság” megjelölése nem vezetett a Hungaria-fogalom további szűkítéséhez, ugyanígy nem került sor arra sem, hogy az országnak többségében nem magyar etnikumú területei kívül kerüljenek Hungaria fogalomkörén. Szlavónia és a történeti Erdély nem horvát, illetve magyar–német–román vegyes lakossága alapján, hanem a már korábban is meglevő külön tartományi közigazgatás révén, illetve ez utóbbi jelentőségének az ország politikai megosztottságából következő felértékelődése

³⁶ *Matricula et acta* ... 1941. id. a 15. jegyzetben, 100, 101, 105, 115.

³⁷ *Lazarus secretarius. The First Hungarian Mapmaker and His Work*, ed. Lajos STEGENA, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982.

³⁸ Stephan GERLACH, *Tagebuch*, Frankfurt am Main, 1574.

³⁹ Adam WENNER von CRAILSHEIM, *Ein gantz new Reysebuch von Prag auss bis gen Constantino-pel*. Nürnberg, 1622. 23.

⁴⁰ RMK III. 390.

miatt vált le Hungaria akkori testéről. Külön adminisztratív keret, egység híján a többségében nem magyar etnikumú vármegyék magától értetődően továbbra is szerves részei maradtak a szűkebb értelemben vett Hungariának; s azon belüli elkülönülésük sem következtetett be. Ez érvényes a magyarok után ekkor a legkiterjedtebb területet benépesítő hazai népre, a szlovákokra is. Az Északi-Kárpátok vidéke is vegyes lakosságú volt, ami a török hódítás nyomán magyaroknak és horvátoknak délről északra húzódása következtében a XVI. században még inkább érezhetővé vált, mégis, számos északi vármegye lakosságának szlovák többségéhez nem férhet kétség.

Bár a szlovákok lakta területnek semmiféle külön politikai, közigazgatási kerete sem volt, a Hungariának nevet adó magyarokétól eltérő etnikum jelenlétét, mint az ország egy részére jellemző sajátóságot, már a XVI. század emberei is nemegyszer észlelték, s a vidék megjelölése esetén e tényt értékesítették. Az erre vonatkozó adatokat szlovák kutatók gondosan összegyűjtötték. E szerint morva forrásokban előfordul a „slovenská země” (szlovák föld), illetve Slováky, német szövegekben pedig a „slowakische Land” kifejezés a szlovák lakta terület megjelölésére.⁴¹ Ez adatok ugyan többnyire a XVII. századból származnak, de hogy már a XVI. században sem volt ismeretlen, legalábbis külföldiek részéről, a vidéknek az etnikum alapján való elnevezése, azt egy XVI. század eleji adat igazolja. Jacob Ziegler, a később Magyarországon is tevékenykedő humanista írja Willibald Pirckheimerhez 1511. november 23-án, hogy Morvaország távoli csücskében járt, ahonnan egy ugrással el lehetne érni „Slesiam, Poloniam, Sclavoniam ad Carpatum montem Ungariamque”.⁴² Az adatot idéző Székely György értelmezése szerint a Kárpátok-menti Szlavónia csak a szlovák lakta földet jelentheti, hiszen egy Polonia és Ungaria közé eső területről van szó.⁴³

⁴¹ Peter RATKOŠ, *A szlovák nemzetiség fejlődése a 16. sz. végéig*, in *A nemzetiség a feudalizmus korában*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972, 115 (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 64); Ján TIBENSKÝ, *A szlovák nemzetiség és a burzsoá nemzet kialakulása*, in *Uo.*, 182–185. Vö. Ludwig v. GOGOLÁK, *Beiträge zur Geschichte des slowakischen Volkes. I. Die Nationswerdung der Slowaken und die Anfänge der tschechoslowakischen Frage (1526–1790)*, München, Oldenburg, 1963, 7–9 (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission, 7).

⁴² Idézi Gy[örgy] SZÉKELY, *Gesellschaft und Sprachgebrauch in den Städten Ungarns am Ende des Mittelalters*, in „Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio linguistica”, V. (1974), 192–193. A teljes mondat így hangzik: „Emigraverim enim in remotissimum quaendam [sic] Moraviae angulum, ex quo facile possem uno iactu Slesiam, Poloniam, Sclavoniam ad Carpatum montem Ungariamque contingere.” Lásd: Willibald PICKHEIMERS, *Briefwechsel*, II., Hrsg. Emil REICKE, München, Beck, 1956, 119 (Humanistenbriefe, V.). A közreadó a „montem” szó mellé ezt a jegyzetet fűzi: „Das Land der Slowaken?”

⁴³ TIBENSKÝ, *id. mű.*, 183–184, utal arra, hogy Newton egyik, 1666-ban írt levelében szintén Slavonia néven említette a szlovák lakta területet. A valójában 1669. május 18-án, Cambridge-ben kelt, Francis Astonnak címzett levélben szó szerint ez áll: „Whither in Hungary, Sclavonia, Bohemia neare the town Eila, or at ye Mountains of Bohemia neare Silesia there be rivrs whose waters are impregnated with gold.” Lásd: *The Correspondence of Isaac Newton*, I., ed. H. W. TURNBULL, F. R. S., Cambridge, University Press, 1959, 11. Jegyzeteiben a közreadó utal arra, hogy a fenti közlés Newton egy alábbi, latin nyelvű feljegyzésén alapszik: „Hoc modo in Hungaria, Sclavonia ad Montes Bohemicos juxta Silesiam, et in Bohemia non procul ab Eila oppidulo etc. quidam harum rerum cognitionem habentes ex rivis auriferis secreta divites evaserunt.” Ez viszont nem más, mint kivonat a rózsakeresztes Michael MAIER *Symbola aures mensae duodecim nationum* (Francofurti, 1617.) c. alkímista munkájából, pontosabban annak 11. könyvéből, amely a rejtélyes Melchior Cibinensis Ungarusnak van szentelve. A könyv 527. lapján olvasható Newton-jegyzet forrása: „In hunc modum in Ungaria, Sclavonia,

A szlovákok Sclavoni (szlavón) elnevezése egyébként gyakori a forrásokban a többségében Sclavi szóhasználat mellett; ugyanígy a német windisch, valamint a magyar tót kifejezést is egyaránt alkalmazták a magyar állam területén élő északi és déli szlávokra egyaránt. A szlovák elnevezés a XV. század közepétől kezd feltűnni, főleg a Csehországgal határos területeken.⁴⁴ A magyarországi latin forrásokban Szeréminél fordul elő először „gens Zlowaci Bohemica” formában.⁴⁵ De miként a szlavón nevezetet a szlovákra alkalmazták, ugyanígy előfordulhatott a fordítottja is, miként azt Heltai Gáspár egy kissé zavaros felsorolása mutatja: „számtalan sok városok, várak, faluk és erősségek vadnak és mezővárosok Magyarországon, Tótországban, Sclovákországban, Horvátországban, Ratzországban, Szilágyságban, Máramarosban és egész Erdélyben...”⁴⁶ Minthogy a Szlovákország kifejezés a nyilván Szlavóniát jelentő Tótország és Horvátország közé van beiktatva, valószínűtlen, hogy a szlovák lakta északi területet jelentené. Talán inkább a Tótország szinonimájaként szerepel, bár nehezen feltételezhető, hogy Heltai ne tudná: Tótország és Szlavónia ugyanazt jelenti. Az idézett rész Heltainak teljesen önálló fogalmazása, s így Bonfiniből nem kontrollálható.

A fenti nehezen értelmezhető adatokból annyi kétségkívül kiderül, hogy a XVI. században létezhetett már az észak-magyarországi szlávok lakta területnek az etnikum alapján való megnevezése. Ami egyúttal azt is jelenti, hogy megjelenik Hungariának egy, azt a magyarok által lakott területre szűkítő értelmezése is, erősítve Peter Ratkóš felfogását, aki szerint a szlovákok tudatában már a középkortól kezdve létezett Magyarországnak egy tágabb, állami értelemben vett fogalma, amibe ők is beletartoztak, valamint egy szűkebb etnikai értelme, amit saját lakóterületüktől megkülönböztettek.⁴⁷ Ziegler említése alapján nem vonható kétségbe, hogy létezhetett ilyen különbségtétel, ennek elterjedésére azonban nincsenek adatok. Mind a hazai, mind a külföldi források (földrajzkönyvek, útleírások, térképek stb.) a „Felföld”-et, vagy újabb szóhasználatlaltal „Felvidék”-et változatlanul Hungaria integráns részének tekintették.

alisque Germaniae et Bohemiae locis quidam harum rerum cognitionem habentes ad rivos auriferos se disponunt secrete, aut dato precio fundi domino, et in diem tantum lucrantur vel accupantur auri, unde bene vivere ipsi liceat. In Sclavonia, inquit Mathesius, vel rusticus hac via ducatum unum aut plures in dies lucrari potuit. Idem usu venit ad montes Bohemicos versus Silesiam, et in Bohemia non procul ab Eila oppidulo; ubi ante aliquot annos ex hac lotione multi divites evaserunt.” Világos ebből, hogy Szlavónia úgy kerül itt az aranylelő helyek közé, hogy Maier Mathesiusnál, vagyis a Luther és Melancthon elvbarátjaként ismert Johann Mathesius *Bergpostille oder Sarepta, darin von allerley Bergkwerck und Metallen...* (Nürnberg, 1564) című művében olvasott az aranydúkátokat találó szlavóniai parasztról. (Mathesiusra hivatkozva Maier könyve részletesebben is ír erről 523. lapján.) Csupán Newton tömörített híradásában került tehát „Sclavonia” a Hungary és a Bohemica elnevezések közé, s így nem értelmezhető a mai Szlovákiára. Már csak azért sem, mert mind Maier, mind Newton Selmecbányát, valamint a Szepességét mint „in Ungaria” levő helyeket említi.

⁴⁴ Vö. RATKÓŠ, *id. mű.*, 114–115.

⁴⁵ SZERÉMI György ... *Emlékirta Magyarország romlásáról* (1484–1543), kiad. WENZEL Gusztáv, Pest, 1957. 289–290 (Monumenta Hungariae Historica, Scriptorum, I.).

⁴⁶ HELTAI Gáspár, *Chronica az magyaroknac dolgairol*, Colosvarot, 1575, faksimile-kiadás, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973, 2r (Bibliotheca Hungarica Antiqua, VIII.).

⁴⁷ RATKÓŠ, *id. mű.*, 105.

Amit Hungariáról elmondtunk, azt részben bonyolítja, részben jobban megvilágítja mindaz, amit Pannonia fogalmáról megállapíthatunk. „Mátyás királytól gyakran hallottam – írja Galeotto Marzio –, hogy tévednek a mostani történetírók, amikor az ókori elnevezés szerint írják a vidékek és városok nevét.” A király erre több példát hozott fel, többek között azt, hogy Hungaria „Pannonia és Dacia részeit foglalja magában”, s ezért nem helyes a Hungaria nevet az antik nevek valamelyikével egyszerűen behelyettesíteni.⁴⁸ A nagy király minden antik rajongása ellenére sem engedett a divatnak, s feliratain, okleveleiben „rex Hungariae”-nak tituláltatta önmagát, realitásérzelekről és korrekt történeti ismeretekről téve tanúságot. Nem így kortársai, akik beleszédültek a régi Róma nagyságába, s igyekeztek letörölni a barbár nevezeteket, akkor is, ha ezt csak erőszakoltan lehetett. Hungaria esetében kézenfekvő volt a Pannoniával való azonosítás, aminek egyébként évszázados előzményei voltak. Pétertől Szent Lászlóig a XI. századi magyar királyok pénzein rendre a Pannonia felirat szerepel, s amikor Szent László megtámadta Horvátországot, Zárában ezt úgy jegyezték fel, hogy „Pannoniorum rex Croatiae invadet regnum”⁴⁹. A korai magyar krónikákban s Anonymusnál is állandóan szerepel Pannonia Magyarország jelentéssel, a későbbiekben azonban ez a szóhasználat szinte teljesen kiveszett a magyaroknál. Feltámasztása sem nekik köszönhető, hanem az olasz humanistáknak. Az első magyarországi, aki ezt a terminust magára alkalmazta, alighanem Janus Pannonius volt, aki 1450 körül Ferrarában – a Guarino-iskola szellemében – illendőnek érezte a Johannes Slavonus vagy Giovanni Unghero barbár nevet rangosabbal felcserélni.⁵⁰

Janus versein kívül egy darabig alig találunk példát a Pannonia szó használatára. Vitéz János is csak egyetlenegyszer említi, egy 1464-ben kelt levelében, a Szávát Pannonia egyik folyójának mondva.⁵¹ De ugyanebben az évben a fanói Antonio Costanzi, Janus volt ferrarai iskolatársa Mátyáshoz címzett buzdító költeményében őt már Pannonia királyaként szólítja meg. Az ő nevében válaszoló Janus, híven a király álláspontjához,

⁴⁸ Galeottus MARTIUS Narniensis, *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae*, ed. Ladislaus JUHÁSZ, Lipsiae, Teubner, 1934, 25 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum).

⁴⁹ MARCZALI Henrik, *Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301)*. Budapest, Athenaeum, 1896, 8, 20, 60, 90, 110, 114, 116, 140, 680–684 (A magyar nemzet története, II.); GYÖRFFY, *id. mű*, 299–300.

⁵⁰ Erdemes itt utalni arra, hogy a magyarok a költőt saját nyelvükön minden valószínűség szerint Tót Jánosnak nevezték, ami tökéletesen megfelel a szlavóniai Johannesnek. Lásd erre: LÉVAY Edit, *Ilosvai Selymes Péter ismeretlen históriás éneke Mátyás királyról (A Pompéry-kódex)*, ItK LXXXII. (1978), 657. Mátyás királyról szóló krónikás énekében (1575) Ilosvai említi azt a jelenetet – aminek semmiféle írott forrása nincs –, amelyben a király azzal fenyegeti egy feudális hatalmaskodás miatt Tót János pécsi püspököt, hogy ha nem orvosolja azonnal az általa elkövetett igazságtalanságot, akkor a kapufára felkötötte. Néphagyományról van szó, ami a költő és a király tragikus szembekerülésének emléként variálta. Látszólag nehézséget okoz, hogy verselményének egy más helyén Ilosvai a morva Ján Filipeczet, Mátyás kancellárját szintén Tót Jánosnak nevezi. Nyilvánvaló, hogy a népi emlékezet egybeolvasztotta a két szláv származású s egyformán János nevű politikust. Eredetileg azonban a Tót János név csak Janust jelenthette, mert egy morvaországi cseh, vagyis külföldi szláv személyt a magyarban sohasem neveztek tótnak. S egyébként sem tudunk Filipecz hatalmaskodásairól, sem pedig a királlyal való konfliktusáról.

⁵¹ Johannes VITÉZ de Zredna, *Opera quae supersunt*, ed. Iván BORONKAI, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980, 213 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, N. S., III.).

urát mégis Matthias rex Hungarorumnak nevezi.⁵² Az 1460-as évek végétől kezdve megindul azután a terminus széles körű alkalmazása. A nyilván Janus példájára magát Andreas Pannoniusnak nevező ferrarai kartauzi szerzetes, Hunyadi egykori katonája, aki valamikor Mátyás bölcsőjét ringatta, a királynak ajánlott *Libellus de virtutibus* (1467) című munkájában számos ízben nevezi Magyarországot Pannoniának; az ugyancsak ferrarai Battista Guarino, Janus barátja és a nagy Guarino fia és utóda, 1467-ben egyik levelében Magyarországot „universa Pannonia”, illetve „tota Pannonia” néven emlegeti; Georgius Trapezuntius ugyanebben az időben Mátyást Pannonum rexnek nevezi Basilius-fordításának Janushoz címzett ajánlásában; Johannes Argyropulos pedig Vitéz Jánost nevezi Johannes Pannonusnak abban az írásában, amellyel Arisztotelész *De coelo* c. munkáját ajánlotta neki.⁵³ Érdemes felfigyelni a ferrarai adatok bőségére, s arra, hogy csupa Janusszal kapcsolatban levő személyről van szó. Komoly szerepe lehetett a Pannonia-dívat kialakulásában.

Egy darabig még ezután is kizárólag olasz humanisták írásaiban helyettesíti az előkelőbb Pannonia a Hungaria kifejezést. Így Marsilio Ficino, Poliziano, Lodovico Carbo, Naldo Naldi, Ugolino Verino, Bartolomeo Fonzio, Brandolini Lippi a Mátyáshoz címzett leveleiben, illetve neki ajánlott műveiben őt minden esetben Pannonia királyának titulálja. Csupán a Mátyás álláspontjával egyetértő Galeotto Marzio tartózkodik mindvégig a szó használatától. Hogy magában Magyarországon ez az epiteton csak lassan vert gyökeret, arra jó példa, hogy Antonio Bonfini a Mátyásnak 1486-ban átnyújtott Hermogenes- és az 1487-ben felajánlott Philostratos-fordításának előszavában még az „Ungariae et Boemiae rex” címzést alkalmazza, s csak az 1489-ben készült Filarete-fordítását ajánlja immár a „Pannoniae et Boemiae rex”-nek.⁵⁴ Feltűnő ugyanakkor, hogy az 1487-ben meghalt Szapolyai Imre nádor szepeshelyi síremlékére már ilyen feliratot véstek: „Hic iacet . . . Dominus Emericus Comes perpetuus Sepesiensis et palatinus regni Pannoniae.”⁵⁵ A XVI. században azután már minden valamirevaló magyarországi tudós ember a Pannonius névvel büszkélkedett, illetve ezzel tisztelték meg őt. Elég itt csak Csulai Móré Fülöpöt, Bartholomeus Frankfordinust, Pesthi Gábort, Sylvester Jánost, Gyulai Torda Zsigmondot, Zsámboky Jánost, Dudith Andrást, Berzeviczy Márton, Kovacsószy Farkast említeni. De ugyanígy Pannoniusként szerepel könyvei címlapján Gyengyesy Gergely, a tudós pálos szerzetes író, a kálvinista teológus Szegedi Kis István, a Königsbergben egyetemi katedrára emelkedett pozsonyi német Christoph Preyss vagy a selmecbányai német Paulus Rubigallus, akárcsak a szlovák nemes Martin Rakovský.⁵⁶

⁵² *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*, ed. Eugenius ÁBEL, Stephanus HEGEDÜS, Budapest, Hornyánszky, 1903, p. 110; JANI PANNONII *Opera, Latine et Hungarice*, ed. Sándor V. KOVÁCS, Budapest, Tankönyvkiadó, 1972. 348.

⁵³ ANDREAE PANNONII *Libellus de virtutibus Matthiae Corvino dedicatus*, in *Két magyarországi egyházi író a XV. századból*, ed. Vilmos FRAKNÓI, Jenő ÁBEL, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1886. 1–133 (Irodalomtörténeti Emlékek, I.); *Adalékok a humanizmus történetéhez*, kiad. ÁBEL Jenő, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1880, 170, 201, 209–210.

⁵⁴ *Analecta nova* . . . 47, 52, 65.

⁵⁵ *Schallaburg '82. Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn*, Hrsg. Tibor KLANICZAY, Gyöngyi TÖRÖK, Gottfried STANGLER, Wien, Niederösterreichische Landesregierung, 1982. No. 836.

⁵⁶ RMK III., 320, 323, 363, 372, 427, 455, 609, 727 etc.

A humanista divat így általánossá tette Hungaria és Pannonia azonosítását. „Hungaria vero, quae Pannonia dicebatur” – írja Filippo Buonaccorsi már 1480 körül I. Ulászló királyról szóló munkájában.⁵⁷ „Európának azt a vidékét, melyet most Hungariának nevezünk, a régiek Pannoniának hívták” – kezdi Magyarország leírását Ransano;⁵⁸ s Bonfini magyar törtérijában a két terminus már merő szinonimaként szerepel. A humanisták persze – akárcsak Mátyás – jól tudták, hogy a római Pannonia határai nem estek egybe a XV. századi Magyarországgal, de a történeti hűséghez csak kevesen ragaszkodtak. Ilyen volt Enea Silvio Piccolomini, aki *Cosmographiájában* Magyarországhoz érve így ír: „Ezt az országot némelyek Pannoniának nevezik, mintha a magyarok a pannonok helyébe léptek volna: valójában sem Hungaria nem tölti be Pannonia határait, sem pedig emez nem volt hajdan olyan kiterjedt, mint a mi korunkban Hungaria.”⁵⁹

E kettős nehézséget a humanisták különböző módon próbálták áthidalni. Bonyolította helyzetüket, hogy tudomásuk volt arról, hogy a rómaiak Pannoniát egy superior és egy inferior részre osztották, de a pontos elhatárolással nem voltak tisztában. Így azután a legkülönbözőbb variációk jelentek meg írásaikban. A XV. század végi írók egyértelműen elhatárolták Ausztriát Pannoniától. Ransano szerint Hainburgnál válik el egymástól Ausztria és Felső-Pannonia, s nyugatról jövet Pozsony az első pannon város. Ugyanígy foglal állást Bonfini is, aki a Lajta-menti Bruck városát tartja Ausztria és Felső-Pannonia határvárosának, s az 1490-es években erre járó Francesco Pescennio Negro is azt írja, hogy „Pannoniából Bécsbe jöttem”.⁶⁰ Időközben azonban a bécsi humanisták felfedezték, hogy ők is az egykori Pannonia területén élnek, aminek jeléül a bécsi nyomtatványok impresszumában, különösen a humanista jellegű kiadványokban, 1509-től kezdve feltűnik a Viennae Pannoniae helynévmegjelölés.⁶¹ Ez azután váltakozik a Viennae Austriae formával, míg nem ez utóbbi végleg kiszorította az előbbit. Érdekes, hogy a legutolsó Viennae Pannoniae impresszummal ellátott kiadvány Werbőczy *Tripartitumának* 1561. évi kiadása.⁶² Múltányolva a kétségtelen tényre, hogy a római Pannonia határa Bécstől Nyugatra húzódott, a XVI. századi humanisták számára kézenfekvő volt a megoldás: Pannonia Superiornak felel meg Ausztria, Pannonia Inferiornak Hungaria. Így foglal állást Taurínus, de a legkövetkezősebben Oláh Miklós *Hungariájában*.⁶³

⁵⁷ Philippi CALLIMACHI *Historia de rege Vladislao*, ed. Irmina LICHONSKA, Varsoviae, 1961. 18 (Bibliotheca Latina Medii et Recentiores Aevi, III.).

⁵⁸ *id. mű*, 54.

⁵⁹ *id. mű* a 17. jegyzetben, 219.

⁶⁰ RANSANUS, *id. mű*, 79–80.; Antonius de BONFINIS, *Rerum Ungaricarum decades*, ed. I. FÖGEL, B. IVÁNYI, L. JUHÁSZ, vol. IV/1. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1941, 121 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum); Giovanni MERCATI, *Ultimi contributi alla storia degli umanisti*, Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica, 1939, 71.

⁶¹ Gedeon BORSA, *Der latienische Name der Stadt Wien in Druckwerken*, in „Biblos”, XXXI (1982), 251–253.

⁶² RMK III., 486.

⁶³ Stephanus TAURINUS Olomucensis, *Staurumachia id est Cruciatorum servile bellum*, ed. Ladislaus JUHÁSZ, Budapest, Egyetemi Nyomda, 1944, 62 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum); OLÁH, *id. mű*, 6.

Ugyanakkor Oláhnak, éppen úgy, mint elődeinek és követőinek, szembe kellett néznie azzal a nehézséggel, hogy Hungaria messze túlnyúlik északra és keletre az egykori Pannoniánál. Ransano egyszerűen úgy oldja meg a kérdést, hogy először elmondja, hogy az ókori szerzők (Strabo, Plinius, Ptolomeus) mit írtak Pannoniáról, azután elmondja, hogy mi található ma ugyanezen a területen, s ennek során ismerteti a dunántúli és szlavóniai megyéket, majd rátér a Duna bal oldalán levő megyék tárgyalására, Erdélyt is beleértve, noha – mint írja – Pannonia ókori leírásaiban ezekről nem esik szó.⁶⁴ Vagyis, felfogása szerint, a Hungariával azonos „mai” Pannonia túlterjed a régien. Hasonlót olvashatunk Sebastiano Compagni 1509 körül írt *Geographiájában*: Pannonia inferior a mi korunkban – írja – Hungariának nevezik; „Hungaria azonban messze túlterjed Pannonia határán”.⁶⁵ Oláh Miklós szóhasználatában az eredeti Pannonia, vagyis a Dunántúl Pannonia inferior „nyugati részének” felel meg, s így a Dunától keletre eső rész az ő számára Pannonia inferior keleti része. Georg Wernher a magyarországi vizekről írt híres munkájában (1549) szintén hangsúlyozza, hogy Pannonia elnevezésen nemcsak a Rábától a Száváig elterülő vidéket érti, hanem a Duna másik partján fekvő területet is egészen a Kárpátokig, vagyis mindazt, ami a magyarok uralma alatt áll.⁶⁶ Pannonia érvényét tehát Hungaria egészére kiterjesztik, amint azt már Battista Guarino is tette 1467-ben, amikor „universa”, illetve „tota” Pannoniát emlegetett. Nem is csoda, hiszen ugyanebben az írásban Váradot is mint „provinciae Pannoniae urbs”-t emlegeti.⁶⁷

Nem csodálkozhatunk ezután, hogy a XVI. századi írásokban a Tiszántúlt, vagy olyan városokat, mint Sárospatak vagy Szeged, minden további nélkül Pannoniában levőnek mondanak. S Pannoniusnak nevezi magát bárki, tekintet nélkül arra, hogy az ország mely vidékéről származik; így tüntetik fel magukat külföldön megjelent kiadványaik címlapján, s előszeretettel írják így be nevüket az egyetemek anyakönyveibe. Ismereteim szerint a legelső példa erre a Csáky Miklósé, a Dózsa által később karóba húzatott csanádi püspöké, aki 1498-ban így szerepel a padovai egyetemen: Nicolaus Chiachi Pannonius.⁶⁸ Ettől kezdve se szeri, se száma az ilyen bejegyzéseknek, származzanak bár íróik Kecskemétről vagy Besztercebányáról, Debrecenből vagy Lőcséről, s legyenek akár magyarok, akár németek, akár szlovákok.

Mint éppen a kezdeményező Janusnak az esete mutatja, természetesen egy szlavóniai származású is Pannonius, mint az a Valentinus Cybeleius Varasdiensis, akinek az *Ad Pannoniam* (1509) című szép ódát köszönhetjük.⁶⁹ Viszont sohasem nevezi magát Pannoniusnak az, aki horvátországi, mivel Croatia nem része Hungariának, s így Pannoniának sem, hanem az antik Illyriával azonos, s ezért fiai Illyricusok.

⁶⁴ *Id. mű*, 66–70.

⁶⁵ Florio BANFI, „*Imago Hungariae*” nella cartografia italiana del Rinascimento, in „Janus Pannonius” (Roma), I. (1947), 409.

⁶⁶ Georgii WERN[H]ERI *De admirandis Hungariae aquis hypomnemation*, Basileae, 1549. Az 1595. évi kölni kiadás fakszimiléje: „Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica”, 29 (1963), 147–168.

⁶⁷ *Adalékok*... kiad. ÁBEL, id. az 53. jegyzetben, 204.

⁶⁸ *Matricula et acta*... 1915, id. a 34. jegyzetben, 20.

⁶⁹ Valentinus CYBELEIUS Varasdiensis, *Opera*, ed. Maria RÉVÉSZ, Budapest, Egyetemi Nyomda, 1939, 2–4 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum).

De másrészt, minthogy a tágabb értelmű Hungariába Erdély is beletartozott, sor került a Pannonia, Pannonius nevezetek Erdélyre történő anakronisztikus kiterjesztésére. Az erdélyi Adrianus Wolphardus 1522-ben, Bolognában megjelent Janus Pannonius-kiadásának előszavában patrónusát, Várdai Ferenc erdélyi püspököt „Pannonius episcopus”-nak titulálja. 1523-ban Bolognában feltűnik egy dominus Franciscus panonus de Transylvania, 1550-ben Párizsban kiadja téziseit Emericus Pannonius Colosvarinus; 1551-ben beiratkozik Wittenbergbe Simon Osdolanus Transsylvanus Pannonius; 1563-ban pedig Johannes Baptista Transylvanopannonius.⁷⁰ Midőn 1536-ban meghalt Erdélyben Oláh Miklós öccse, Máté, az akkor Brüsszelben élő gyógyszerész testvérnek a kezdeményezésére egy kis gyászversfüzér készült, amelynek címében az elhunyt mint „praefectus... oppidi Szazwaras, in Transsylvania Pannoniae” szerepel.⁷¹ Heltai Gáspár pedig, midőn 1555-ben Wittenbergben kiadja egy munkáját, annak címlapján „in urbe Claudiopoli in Pannonia” működő lelkészként nevezi magát.⁷²

A Pannonia név Erdélyre, illetve az erdélyiekre való alkalmazása azonban korlátozott maradt. Nemcsak azért, mert a XVI. század második felében Erdély kezdett kívül kerülni Hungaria fogalomkörén, hanem mindenekelőtt azért, mert Erdélynek megvolt a maga jól ismert ókori elődje: Dacia. A humanisták jól tudták, hogy az ókori Dacia az ő korukban három különálló részre oszlik: Moldvára, Valachiára (vagy Transalpinára) és Transilvaniára. Ez utóbbiról általában úgy nyilatkoznak, hogy ez Daciának az a része, amelyet a magyarok bírnak. Így már a XV. század második felében Nicolaus Machinensis, modrusi püspök *De bellis Gothorum* c. munkájában írja, hogy „a mi korunkban” Dacia belső részét Transilvaniának nevezik, amelyet a hunok, azaz magyarok birtokolnak, míg az alsó része, amely a Fekete-tenger partjáig nyúlik, a vlachokhoz tartozik.⁷³ Tudós munkáikban a humanisták általában óvakodnak az egykori Dacia egy részén elterülő Erdélyt anakronisztikusan Pannoniának nevezni. Így tesz Taurinus, midőn azt írja, hogy a Körös Daciából Pannoniába érkezik; de ez nem akadályozza meg abban, hogy Kolozsvárról azt írja, azt „Saxones mixti Pannonibus” lakják.⁷⁴ Vagyis, ha Erdély nem is Pannonia, az ott lakó magyarok ettől még pannonusok. Mint az egykori Dacia részét tárgyalja Erdélyt Oláh Miklós is, Dacia Hungariae-nak nevezve azt.⁷⁵ Ugyancsak elválasztja Daciát az Erdélyig kiterjesztett Pannoniától Georg Wernher is, aki szerint Erdély Daciának „cultissima pars”-a, ahol németek, magyarok és románok laknak, „de ahol a hatalom a magyarok kezében van, s ezért az erdélyieket is magyaroknak nevezik”.⁷⁶ Létezik tehát egy olyan

⁷⁰ *Analecta nova...* 487; *Matricula et acta...* 1941, id. a 15. jegyzetben, 84; Astrik L. GABRIEL, *The University of Paris and its Hungarian Students and Masters during the reign of Louis XII and François Ier*, Frankfurt am Main, Josef Knecht, 1986, 142–143; *Album Academiae Vitebergensis*, id. a 33. jegyzetben, I., 266; II., 55.

⁷¹ Budapest, Egyetemi Könyvtár, Ms. H.46.f. 31r.

⁷² RMK III., 432.

⁷³ Giovanni MERCATI, *Notizie varie sopra Niccolò Modrusiense*, in „La Bibliofilia”, XXVI. (1924–1925), 363.

⁷⁴ TAURINUS, *id. mű*, 56.

⁷⁵ *Id. mű*, 6.

⁷⁶ *Id. mű*, 60.

Pannonia-fogalom, amely a volt Dacia egy részére is kiterjed, a Hungaria egyszerű behelyettesítéseként. De van olyan elképzelés, ami csak Hungariának a bihari hegyekig terjedő nagyobb nyugati részét azonosítja az ókori Pannoniával, vagy Pannonia inferiorral, kisebb keleti részét Dacia nyugati, belső részének tekinti. Így nyilatkozik többek között 1604-ben Justus Lipsius, azt írván, hogy Hungaria „a régiek Pannoniáját és Daciáját csaknem magába foglalja”.⁷⁷ Különösen tanulságos végül annak a Giovanni Antonio Magini-nek a meghatározása, akitől a tágabb értelmű Hungaria körülhatárolását fentebb már idéztem. Ő Pannonia érvényét csak Erdély határáig terjeszti ki, mert ez utóbbit a Dacia vetus részének tartja, de olyan részének, amely Szent István óta Pannonia királyának adófizetője, s amelyben pannonok laknak. Ezért egyszerűen Pannodaciának nevezi.⁷⁸

A Hungaria és Pannonia fogalmakat – korántsem kimerítően – vizsgálva arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a külföldi szemlélők éppen úgy, mint az ország lakosai, a Pannoniával úgyahogy azonosított Hungariát a XVI. század végéig egy politikailag változó, több nép által lakott, de több részre szakadása ellenére is történeti és kulturális egységnek tekintették. Ezt az országot nevezte a magyar Sylvester János „dulcis patriá”-nak; ezt hívta a félig vagy egészen horvát származású szlavóniai Vitéz János „patria nostrá”-nak; erről nyilatkozott Erasmusnak írt levelében a román apától született Oláh Miklós úgy, hogy „mea Hungaria”; s az őhöz írt dedikációban ezt hívta „communis patriá”-nak a félig olasz, félig dalmát családból Budán született Dudith András.⁷⁹

Hogy ez a közös haza több nációnak az országa, az a XVI. század humanistái számára természetes adottság. „A magyar birodalom alá tartozó területeket sok natio lakja, melyek egymástól nyelvükben különböznek” – írja Tubero. „Az egész Magyarország királysága a mi időnkben különböző natiokat foglal magában” – állapítja meg Oláh Miklós. „Az egész Magyarországon csodálatos a különféle... natioknak a keveredése” – olvassuk Wernhernél.⁸⁰ A „natio” szó használata ezekben az idézetekben nem egyértelmű, hanem két különböző nemzetfogalmat kever össze. Egyrészt szó van a feudális kor privilegizált, illetve különböző jogi szabályozással bíró nációiról. Így Oláh a székelyeket, valamint az elmagyarosodott kunokat és jászokat külön nemzetekként sorolja fel, s ugyanígy más nemzet nála a szász, mint a német. De ugyanakkor több helyen ott kísért már a nyelvi-etnikai nemzet gondolata is. Tubero külön nációként említi a Dráva–Száva közti szlavónokat, de kiemeli, hogy ezek az illírekkel azonos nyelvűek; Wernher pedig az erdélyi szászokat egyértelműen németnek mondja, és a székelyeket a magyarok legősibb részének tartja.

A XVI. század az korszak Magyarországon, amikor a közös Hungaria, illetve Pannonia keretein belül kezd megjelenni az etnikai megkülönböztetés igénye, illetve az azonos nyelvet beszélők egyetlen etnikumként való felfogása. Mindez érdekes módon tükröződik

⁷⁷ Justus LIPSI *Diva virgo Hallensis. Beneficia eius et miracula fide atque ordine descripta*, Antverpiae, 1604.

⁷⁸ Id. mű a 3. jegyzetben, 160r–v.

⁷⁹ Ioannes SYLVESTER Pannonius, *Grammatica Hungaro-Latina (1539)*, in *Corpus grammaticorum linguae Hungaricae veterum*, ed. Franciscus TOLDY, Pesthina, Acedemia Scientiarum Hungarica, 1866, 6; VITÉZ, id. mű az 51. jegyzetben, 38; ERASMUS, *Opus epistolarum*, ed. P. S. ALLEN, X., Oxonii, 1941, 72; *Matricula et acta*... 1915, id. a 34. jegyzetben, 189.

⁸⁰ Ludovici TUBERONIS *Commentariorum de rebus suo tempore... gestis libri XI*, II. ed. Joannes Georgius SCHWANDTNER, Vindobonae, 1746, 119; OLÁH, id. mű 33; WERNHER, id. mű, 61.

a Hungarus és Pannonius nevezetek megváltozó alkalmazásában is. Míg a XV. században és a XVI. század első felében ezek egyértelműen állami hovatartozást jelentettek, addig a század végére már erősen színezik, illetve korlátozzák használatukat etnikai-nyelvi szempontok. Jó példa erre a híres tübingeni professzornak, Martin Crusiusnak egy naplőfeljegyzése, amely arról számol be, hogy 1597. március 5-én különböző magyarországi vendégek között nála volt „Gregorius Schwonaritsch Scharwariensis, Pannonius natione, Croata genere”.⁸¹ Más tehát a natio, amely magyar, és más a genus, amely horvát. Arra is találunk példákat, hogy az egyetemi beiratkozásnál szükségesnek tartják az állami hovatartozás mellett a nemzetiséget is jelezni: 1571-ben Königsbergben iratkozik be Nicolaus Calacinas Pannonius Slavus.⁸² Az efféle megkülönböztetés igénye különösen Erdélyben merült fel, ahol – mint láttuk – gyakori a Transilvanus Ungarus vagy Transilvanus Pannonius, illetve Saxo-Transilvanus megjelölés.

Az etnikai alapon való összetartozás tudata a leghamarább a magyaroknál és a horvátoknál, vagyis a két állammeghatározó nemzetnél alakult ki. A horvátok esetében ez azt jelentette, hogy azok is illírek, azaz horvátnak kezdték magukat nevezni, akik nem a történeti Horvátország szülőttei, hanem vagy Dalmáciáé, vagy Szlavóniáé. A nyelvi-etnikai közösség felismerését s e tényező fontosabbá válását mutatja, hogy míg a XVI. század második feléig a szlavóniai horvátok – mint láthattuk – vagy Ungarusok, vagy Pannoniusok, addig a század végén már egyre többször Illiricusok. S amint csökkenni kezdett az antikizáló divat, már nyíltan horvátként szerepelnek. 1593-ban csak a pápa külön engedélyével kap felvételt a zágrábi egyházmegyéből, tehát Szlavóniából való Ioannes Bánhegyi Croata és Andreas Iamsinoci Croata a római Collegium Germanicum–Hungaricumba, mivel se nem magyarok, se nem németek.⁸³

Míg a horvátoknál a különböző „regnum”-okban élő azonos etnikum és nyelv tudata jelentkezett, addig a magyaroknál a több nemzetet magában foglaló regnumon belül az etnikai-nyelvi alapon való elkülönülés igénye figyelhető meg. Ezt legkorábban a wittenbergi magyar diákoknál tapasztalhatjuk, ahol az 1555-ben megalakult magyar coetus csak a magyar etnikumúakat tömörítette Hungaria, illetve Pannonia diákjaiból. E coetus-tagok legnagyobb része a beiratkozásnál nem is Pannoniusnak, hanem Ungarusnak jelentette ki magát, míg az ugyanoda jelentkező magyarországi németek és szlovákok rendre Pannoniusként szerepelnek, vagy pedig városuk, országrészük nevét tüntetik fel. 1592-ben például 19 tagja volt a coetusnak, ezek mind Ungarusok. Rajtuk kívül még 14 magyarországi, de nem magyar diák tanult ekkor ott, akik közül csak Daniel Ruckschloss Bözingensis írta magát Ungarusnak, a többi közül 8 Pannoniusnak, 3 Scepusiusnak, 1 Iglaviensisnek, 1 pedig Transilvanusnak.⁸⁴ A magyarok részéről a humanista Pannonius jelző az 1580-as évektől kezdve a kiadványok címlapjairól is kezd eltűnni. Baranyai Decsi, Révay Péter, Szenci Molnár, Pécseli Király már Ungarusként szerepel művei címlapján, ugyanakkor

⁸¹ *Diarium Martini CRUSII*, I., Tübingen, Laupp'sche Buchhandlung, 1927, 290.

⁸² Az adatot RITOÓK Zsigmondné szívességének köszönhetem.

⁸³ *A római Collegium Germanicum et Hungaricum magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai*, kiad. VERESS Endre, Budapest, Stephaneum, 1917, 7 (Fontes Rerum Hungaricarum, II.).

⁸⁴ Géza SZABÓ, *Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg, 1555–1613*, Halle/Saale, 1941, 26–29. 71, 132–146 (Bibliothek des Protestantismus im Mitteleeren Donauraum, 2.).

a soproni német Lackner vagy a zólyomi szlovák Abrahamida Hrochotský továbbra is Pannonius marad.⁸⁵ Kivételek természetesen bőven akadnak, mégis egészen a XVII. század közepéig a felvidéki németek és szlovákok túlnyomórészt Pannoniusként szerepelnek.

A Hungarus/Ungarus és a Pannonius jelzők használatában tehát érdekes eltérés mutatkozik az egymástól fokozatosan elkülönülő Magyarország és Erdély diákjainak származás-megjelölésében. Erdélyben a „Pannonius” mindig magyar nyelvűt, illetve nemzetiségűt jelent, az Ungarus egyszerű szinonimájaként; egy erdélyi szász sohasem nevezte magát akár Ungarusnak, akár Pannoniusnak. A szűkebb értelemben vett (Erdély nélküli) Magyarországon viszont éppen ellenkezőleg, a XVI. század végén a „Pannonius” jelző Hungaria nem magyar lakosainak jelölésére, s az etnikai-nyelvi értelemben vett Hungarusoktól való megkülönböztetésül szolgált.

Nem feladatomban a tárgyalt terminusok és megjelölések XVII. századi és további alakulásának, jelentés- és funkcióváltozásainak a nyomon kísérése. Az elmondottakkal az volt a legfőbb célom, hogy a Magyarország – Hungaria, Pannonia – reneszánsz korszakában való tájékozódást, az oly bonyolult területi és etnikai változásokon átment Kárpát-medence e korabeli területi és etnikai fogalmaiban való eligazodást segítsem. A legfőbb tanulság, hogy a múlttól szólva a fogalmakat mindig a maguk történeti kontextusában kell használni, nem szabad figyelmen kívül hagyni sokszor alig észrevehető jelentésváltozásait, s főleg óvakodni kell mai értelmüknek a múltba való visszavetítésétől.*

⁸⁵ Vö. RMK III., 815, 816, 1112, 1132, 860, 865 stb.

*Annak nyomatékossítása érdekében, hogy a fentiek csupán a fejlődés fő tendenciáit hivatottak bemutatni, elszigetelt adatok azonban olykor ellentmondanak az általános törvényszerűségnek, érdemes függetlenül két ilyen példát idézni. Az egyik Szlavóniának Hungariától magyar részről való elkülönítésére vonatkozik igen korai időből. 1425-ben vita és veszekedés tört ki a párizsi egyetem két magyarországi hallgatója, Martinus de Bereck (az egyetlen magyar, aki ott a rektori tisztséget is elnyerte) és Paulus Nicolai de Sclavonia között. Ez utóbbit az egyetem angol-német nációja, amelybe a Hungarusok jog szerint tartoztak, kiűzte sorai közül, s midőn az tiltakozott, magyar társa azt követelte, hogy Paulus „non nominetur de Hungaria”, minthogy Szlavóniában született. Paulusnak a párizsi parlamenthez, majd Rómához kellett fordulnia, hogy elismertesse: egy szlavóniai igenis Hungariából való. (Vö. Astrik L. GABRIEL, *Martin de Bereck, Receptor, Proctor and Rector at the University of Paris*, in A.L.G., *Garlandia. Studies in the History of the Medieval University*, Notre Dame–Frankfurt a. M., 1969, 125–134.) A másik adat Erdélynek a XVI. század második felétől kezdve külön országgá minősülésével kapcsolatos. Bár a XVII. században már általános gyakorlat Erdélyt Magyarországtól elkülönült országnak nevezni, ennek nem kisebb ember mond ellent, mint Zrínyi Miklós. Egyik, 1658 decemberében írt levelében Erdélyt „Pannonia jobbja”-nak (dextra Pannoniae) nevezi, az *Afiumban* pedig egyértelműen mint Magyarország egyik részét említi: Midőn azt kérdezi, hogy az új hadsereget ki hozhatná létre, így felel: „Az egész ország! s az egész nemzetünknek unanims consensusa kelleik erre.” Majd így folytatja: „Mi haszna egy vármegye vagy bár egy Dunán innen levő vagy túl való föld, vagy Tisza mellyéke, vagy Erdély végezne ilyen magánosan, ha a másik meg nem tartaná.” (ZRÍNYI Miklós *Összes művei*, kiad. CSAPODI Csaba, KLANICZAY Tibor, Budapest, 1958, II., 280.; I., 669–670.)

HUNGARIA ET PANNONIA À L'ÉPOQUE DE LA RENAISSANCE

La présente étude se propose comme but d'éclaircir les dénominations de la Hongrie (Hungaria, Pannonia) à l'époque de la Renaissance (XVe-XVIe siècles) et de poursuivre les changements de contenu de ces dénominations. Étant donné que le territoire de la Hongrie d'aujourd'hui n'est pas identique à celui de l'époque de la Renaissance, l'historiographie emploie souvent les notions „Hungaria” et „Pannonia” d'une manière équivoque ou erronée. Mais on peut observer, déjà à l'époque en question, une hésitation dans l'emploi de ces noms de pays. Tandis que, au XVe siècle, on identifiait Hungaria au territoire complet du Bassin des Carpates, c'est-à-dire, au terrain limité par l'Autriche, par les Carpates du Nord et du Sud et par la ligne du Danube et de la Save, au cours du XVIe siècle et surtout vers la fin de celui-là, on commença à interpréter la Slavonie entre la Drave et la Save, et la Transylvanie au delà des montagnes de Bihar comme des regnums à part et à les séparer de la Hongrie proprement dite. Cette transition d'une notion plus large de la Hungaria à une notion plus restreinte est documentée par l'étude en abondance à l'aide des sources contemporaines, en premier lieu par les descriptions géographiques et par les indications avec lesquelles les hommes de l'époque s'appelaient à l'occasion de leur inscriptions à l'université ou dans le titre de leurs livres. Par suite de la mode antiquisante de l'humanisme, au milieu de XVe siècle, on commença à substituer le nom du pays par le nom Pannonia — selon toute vraisemblance à l'initiative de Janus Pannonius. Quoique cette province romaine ne s'étendit qu'à une partie restreinte de la Hongrie et qu'elle surpassât ses frontières vers l'ouest, une identification anachronique de Hungaria et de Pannonia devint bientôt générale, en étendant la vigueur de cette dernière à la Transylvanie aussi, bien qu'elle fut jadis une partie de la Dacie antique. Dans la conscience de l'époque, Hungaria et Pannonia vivaient comme une partie de plusieurs peuples; les Hongrois, les Allemands, les Croates, les Slovaques se considéraient également comme „Hungari” ou „Pannoni”, et la séparation des nationalités au dedans de la patrie commune ne s'accomplissait que graduellement.